

Sulejman Bosto, Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Biblioteka Srednji put, 2009, 279 str.

Kultura sjećanja kao kolektivno pamćenje sve više je predmet izučavanja naučnih studija koje, u cilju boljeg razumijevanja sadašnjosti, ponovo propituju prošlost, tj. podvrgavaju analizi i kritici dosadašnje predstave historijskih događanja. Angažiranost naučnih radnika da daju savremene interpretacije prijelomnih godina u bliskoj prošlosti, koje, kauzalno povezane, imaju ogroman značaj za političku i kulturnu historiju na tlu bivše Jugoslavije, rezultirala je zbornicima radova o kulturi sjećanja na 1918, 1941. i 1945. godinu.

Tematski i problemski zalazeći široko u domen kulture sjećanja, prilozi u ovom Zborniku suočavaju se s iskustvima kulturnog i političkog pamćenja na 1945. godinu. Međutim, to nije u kontekstu prevaziđene prošlosti, nego u kontekstu iskustva i naslijeđa koje uveliko kreira vrijeme i društvo u kojem živimo. Kao poseban poticaj u izučavanju ove problematike navodi se “nemila istina” da se u toku 1990-ih godina, ali i danas, u okvirima “nacionalnih historija” 1945. godina *selektivno interpretira i instrumentalizira* u skladu sa političkim interesima. Zbornik je tematski podijeljen na tri dijela: *Politike prošlosti*, *Studije slučaja* i *Udžbenici povijesti i historiografija*.

U prvom tematskom bloku ključno pitanje diskusije jeste kolektivno pamćenje, tj. sjećanje. Polazi se od potrebe da se ovaj pojam teorijski definiše zbog toga što pamćenje samo po sebi ne predstavlja “samoodrživ neurofiziološki i biohemijski mehanizam”.¹ Autori se slažu da je kolektivno sjećanje rezultat brojnih faktora, a prije svega, rezultat društvenog okruženja. Rasprave o ambivalentnosti sjećanja, sretnom i nesretnom sjećanju, konstruktivnom i subverzivnom pamćenju dio su diskursa o utvrđivanju ili reorganiziranju nacionalnog identiteta krajem XX stoljeća. Ipak,

---

¹ S. Bosto, *Pitanje krivnje - između moralnog univerzalizma i ideologije*; I. Komšić, *Komunizam i nacionalna svijest na kraju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*; S. Musabegović, *Mit o pobjedi kao mit o revoluciji*; R. Jambešić Kirin, *Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugog svjetskog rata*; G. Đerić, *Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslavenski slučaj*; Đ. Pavićević, *Zajednice pamćenja i režimi pamćenja: ka odgovornom pamćenju*; G. Gretić, *Politički naturalizam kao razaranje subjekta*.

u prilogama se najviše raspravlja o instrumentaliziranju, tj. zloupotrebi kulture sjećanja. Polazi se od komunističkog instrumentaliziranja sjećanja na NOB i ključnu 1945. godinu, koje se “pročišćavalo, cenzuriralo i ideološki interpretiralo”. Simbolička moć rata, narodne sloge i zajedničkog uspjeha kao dio “kolektivnog pamćenja” trebala je oblikovati novu društvenu svijest o “ispravnom komunističkom putu” i razviti osjećaje sigurnosti, premoći i narodnog jedinstva. Cilj komunističke vlasti bio je da spoji (poistovijeti) “pojedince sa kolektivom” u novoj “zamišljenoj zajednici” i tako osigura sebi vladajući legitimitet. U brižno planiranom oblikovanju “kolektivnog pamćenja” izgrađuje se mit o moći komunizma, snazi ratnika - sada radnika i snazi i žrtvi ikonografski prikazane “majke udovice”. Ovjerena verzija prošlosti uokvirena režimom istine bila je rezultat selektivnog pamćenja, isticanja podobnog, ali i “zaboravljanja i prešućivanja” nepodobnog. Isertavanje jugoslavenskog sjećanja vršeno je “svakodnevnim imaginacijom” kroz sveta mjesta, državne rituale, spomenike, skulpture, praznike i brojne druge ceremonije koje je uporno pratila iluzijska predstava rodne ravnopravnosti uz obavezno prisustvovanje “uniformiranih i discipliniranih ženskih tijela”.

Kao zadatak sadašnjice navodi se potreba naučnog suočavanja sa stvarnom prošlošću, a time i procjene moralne sadržine svjetskog rata, antifašizma, krivice i odgovornosti, vrijednosno-normativnih nalaza 1945. kao neizostavnog dijela savremene “kulture pamćenja”.

Konkretni primjeri, dijelovi opće slike o 1945. godini i to na različitim problematskim razinama predstavljeni su u drugom tematskom bloku.² Prva studija slučaja analizira iskustvo Bošnjaka sa bosanskom varijantom komunizma, koja je neprestano bila “razapeta” između naslijeđene ideologije i pamćenja na 1945. godinu. Ova problematika sagledana je kroz četiri ključna pitanja, a to su pitanje komunističkog “prekida” sa građanskim društvom, pitanje komunističkog “priznanja muslimanske nacije”, elemenata totalitarizma u komunističkom sistemu kao i pitanje savremene, uglavnom političke, (zlo)upotrebne komunističke tradicije.

Pitanjem izgradnje *socrealizma*, političko-programske umjetnosti koja postaje metafora apsolutne moći vladajuće Partije i Josipa Broza Tita, bavi se druga studija. Takva umjetnost, kao paradigmatički produžetak politike, izgrađivala je “maršalsku

---

² Š. Filandra, *Lica i naličja bosanske varijante komunizma - bošnjački slučaj*; L. Merenik, *Kulture zaborava. Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta Josipa Broza Tita*; E. Kazaz, *Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata. Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja*; T. Cipek, *Sjećanje na 1945: čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa*; V. Pavlaković, *Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009*; V. Geiger, *Žrtvoslovi/poimenični popisi hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću*.

ikonografiju”. Hiperprodukcija slika i skulptura “vrhovnog vođe” trebala je ukazati na jedinstvo naroda i narodnosti i započeti “novu historiju”. Međutim, raspadom Jugoslavije 1990-ih godina započinje svakodnevno uništavanje komunističkog naslijeđa, tj. “političkog govora socijalizma u umjetnosti”. Ipak, novi umjetnički izričaj pojedinih beogradskih umjetnika koji, prikupljajući artefakte “ikonosfere” socijalističke Jugoslavije, “suprotstavljaju se prolaznim političkim mitovima” nastojeći umjetnost sačuvati od “svakodnevne političke propagande za jednokratnu upotrebu”.

Jedna od predstavljenih studija detaljno se bavi suradnjom ideologije i književnosti u *socrealizmu*. Književnost u čiji kanon komunisti unose “svoje” vrijednosti tretirana je kao politika kolektivnog identiteta. Takva književnost trebala je da “održava” ideološko tumačenje Drugog svjetskog rata, ali i da oblikuje utopijsku predodžbu o “sjajnoj komunističkoj budućnosti”. Pri tome, obrazovno-odgojni sistem kao i brojne javne ceremonije služili su kao “mentalne tvornice” iz kojih izlazi “komunistički čovjek”. Plakarna književnost, koja je vršila strogu crno-bijelu polarizaciju, oblikovala je savršenog partizansko-komunističkog junaka i potpuno dehumaniziranog “neprijatelja”. U takvoj književnosti dominiraju tri klišeizirane figure: figura heroja, žrtve i neprikosnovenog vođe, koji zajedničkim snagama izgrađuju “zemaljski, komunistički raj”. Analizom nekoliko lirskih tekstova, kao neizostavnih jedinica socijalističkih školskih udžbenika, ukazano je na ideološko “usisavanje” poezije koja je imala neprikosnovenu ulogu u konstruiranju kolektivnog pamćenja na dešavanja 1941-1945. godine.

U socijalističkoj izgradnji potpuno novog političkog sistema u odnosu na prethodni pojavljuju se određene proturječnosti. “Građanska religija” izgrađena je na strukturama “starog” tradicionalnog i “novog” socijalističkog mišljenja. Na iskustvu patrijarhalne svijesti komunisti razvijaju kult Josipa Broza Tita, zamjenjuju stare novim partizanskim svecima, “sakralizirajući” komunističku ideologiju tako da se tradicionalna svijest “zadržala sakrivena pod plaštom nove komunističke ideologije”. Pri tome, posebna pažnja posvećena je “ispravnom” tumačenju prošlosti, tj. velikoj i slavnoj partizanskoj borbi znajući da historija ima integrativnu funkciju u društvu, konstitutivnu i legitimirajuću ulogu za politički sistem i njegovo djelovanje. Međutim, previdjeli su činjenicu da “sjećanje nije monopol vlasti”, jer su se određena predanja, od komunista osuđena na zaborav, prenosila i čuvala u porodičnoj tradiciji. U ovom prilogu naglašava se upravo značaj “porodičnih predanja” u legitimiranju nove vlasti i konstruiranju identiteta tokom 1990-ih godina. Ipak, da snaga sada novih “porodičnih predanja” ne slabi, ukazuje i činjenica da su upravo ova sjećanja suvremeni inicijatori afirmacije antifašizma i značaja partizanske borbe.

Jedan od priloga ovog tematskog bloka posebno je posvećen pitanju Bleiburga kao *lieux de memoire* (mjestu pamćenja) i njegovom mjestu u “porodičnom sjećanju”. Komemoracija Bleiburga jeste neprikosnoveni primjer “odmrzavanja kolek-

tivnog sjećanja” nakon dugog perioda komunističkog potiskivanja. Međutim, oživljavanje komemorativne kulture Bleiburga 1990-ih godina dio je političkog diskursa, gdje glavna ceremonija predstavlja politički performans koji doprinosi izgradnji nove mitologije. Bleiburg u novoj mitologiji predstavlja isključivo hrvatsko “iskustvo viktimizacije“, mjesto masovnog i nevinog stradanja, čijom se aktualizacijom nastojala izvršiti masovna mobilizacija nacije. U prilogu se detaljno analizira razvoj blajburške komemoracije kroz pet razdoblja, od 1945. godine do danas, pri čemu su značaj i obim komemoracije uveliko zavisili od političkih interesa i orijentacije “vladajuće elite“.

Tematski blok o “studijama slučaja” završava se zanimljivim prilogom o poimeničnim popisima stradalih hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila u toku i poslije Drugog svjetskog rata. “Manipulacija ljudskim gubitcima“, posebno poimeničnim popisima poginulih, predstavlja poseban segment izgradnje kulture sjećanja na 1945. godinu. U navođenju jugoslavenskih žrtava zanemarivala se činjenica da je jedan dio stanovništva stradao “na neprijateljskoj strani“. Primjer toga jesu upravo jugoslavenski Nijemci koji se mogu evidentirati na “obje zaraćene strane“. Danas je pri izučavanju stradanja njemačke manjine u Jugoslaviji potrebno konsultirati više nepotpunih izvora, nezaobilazni su popisi stradalih partizana i žrtava terora NDH i Trećeg rajha, nastalih do 1991. u Jugoslaviji i dopunjenih nakon 1991. godine. Također, potrebno je konsultirati i njemačke popise poginulih i stradalih pripadnika njemačke narodne skupine, civila i vojnika NDH i Trećeg rajha.

Treći tematski blok tiče se političkih i ideoloških “intervencija” u oblikovanju historiografije, nastave historije i njenih udžbenika.³

Komunistička “intervencija” na sistem visokoškolskog obrazovanja u Hrvatskoj u godinama nakon rata ostvarena je uvođenjem novih predmeta i odabirom “podobnih” historičara, pri čemu je poseban značaj imao Sveučilišni sud časti. Kroz izvješće Uprave za agitaciju i propagandu, koje je detaljno analizirano u prilogu, ukazuje se na pokušaj legitimiziranja novog sistema i “duha historijskog materijalizma“, čime je uspostavljena ideološka jednostranost koja je strogo ograničila slobodu naučnog istraživanja i stvaralaštva.

Prilozi o udžbenicima u Hrvatskoj i Srbiji i nastavnim jedinicama posvećenim Drugom svjetskom ratu, 1945. godini i periodu socijalističke Jugoslavije govore o ideološkoj “manipulaciji udžbenicima” kao značajnim izvorima kolektivnog i kulturnog sjećanja. Početkom 1990-ih godina kroz udžbenike historije “konstruira se

---

³ S. Matković, *Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih*; S. Koren, *Nastava povijesti između historije i pamćenja. Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini*; D. Stojanović, “Godina okupacije“. *Slika “1945” u srpskim udžbenicima istorije.*”

nova prošlost” selektivnim sjećanjem koje je trebalo poduprijeti izgradnju “novih država“, legitimirati novu vlast i ojačati nacionalni identitet utemeljen isključivo na etničkim osnovama. U takvim udžbenicima razdoblje koje je najviše predmet političke “manipulacije” jeste upravo 1945. godina i period socijalističke Jugoslavije. U hrvatske udžbenike “ulaze” “alternativna sjećanja“, “polusjećanja“, do tada “porodična” i “nepodobna” sjećanja s ciljem “podupiranja političkih ambicija nove elite“. U Srbijis se novi udžbenički diskurs sukobljava “s partizanima kao pobjednicima” i Jugoslavijom koja je značila “slabu Srbiju“, ističući srbijanski “antikomunizam“. Evidentna “gruba falsifikacija historije” predočena u udžbenicima vođena je nacionalnim ekskluzivizmom i pri tome je selektirala historijsko pamćenje, rehabilitirala zločince, izučavala samo “svoju” državu i naciju, ističući nezaobilaznu teoriju zavjere “protiv nas” i naraciju o historijskoj viktimizaciji “svog naroda“. Političko usmjerenje čega se sjećati a čega ne, isto kao i u socijalističkom sistemu, teži predstavljanju “kolektivističke historije” u udžbenicima. Međutim, ona sada polazi od uskih nacionalnih interesa i zanemaruje historijsku ulogu “drugih“. Ipak, kao što je i “svaka historija savremena historija“, tako i udžbenici historije predstavljaju produkt svog vremena, pa ambivalentnost udžbenika u Hrvatskoj danas ukazuje na znatan pomak od dominirajućeg diskursa 1990-ih godina.

Zbornik je dopunjen adekvatnim ilustracijama, kao i kratkim biografijama autora, koje su navedene na kraju. Kritičkim suočavanjem sa iskustvom kulturnog i političkog pamćenja, kroz različite tematske priloge uglednih naučnih radnika sa prostora bivše Jugoslavije, Zbornik kao cjelina ukazuje na heterogenu, višeznačnu i virtuosnu sliku o 1945. godini. Koliko god ta slika bila “neuhvatljiva“, činjenica jeste da je značaj 1945. godine neprestano predmet političke instrumentalizacije. Sjećanje na ovu godinu sadržinski i simbolički se mijenja, ali politička manipulacija ima isti cilj i u socijalističkom i u političkom sistemu koji izrasta tokom 1990-ih godina. Zbog toga, treba ponoviti “savremenu zadaću” nauke navedenu u prvom bloku, a to je neophodno suočavanje sa istinom. Može se s pravom reći da ovaj Zbornik multidisciplinarnim pristupom problematici i naučnom kvalitetom priloženih radova ide u tom pravcu i stoga zavređuje našu iskrenu pohvalu i preporuku ■

Dženita Sarač-Rujanac